

EXPUGNATIO SYLVAE DUCIS

Een rijk gedecoreerde belegeringskaart nader bekeken

A.B. Polman

Woord vooraf

Oorlog en alles wat daarmee samenhangt hebben in de 17e eeuw een onuitwisbare invloed gehad op het leven in de Republiek. Vele aspecten van het bestaan werden ermee geconfronteerd, waarvan de neerslag is terug te vinden in talloze kunstwerken, handboeken, liederen en dichtwerken. Schilders en graveurs gebruikten de oorlog en de krijgsman dan ook niet zelden als onderwerp voor hun artistieke activiteiten. Zeker tijdens de Tachtigjarige Oorlog was er sprake van een enorme belangstelling voor de uitbeelding van krijgskundige innovaties en geruchtmakende overwinningen. Alhoewel het militaire beroep in de Nederlanden over het algemeen eerder met voorzichtigheid dan enthousiasme begroet werd, kunnen beelden uit deze periode als de uitzondering op de regel beschouwd worden. Bekend zijn bijvoorbeeld de heroïsch uitgebeelde krijgslieden van Goltzius en Jacob de Gheyn en de talloze gravures die naar aanleiding van Maurits' zegetochten werden geproduceerd. Ook Adriaan van de Venne's beelden van Frederik Hendrik als overwinnaar getuigden niet alleen van zijn onvoorwaardelijke steun aan de stadhouder, maar van ook zijn enthousiasme over de behaalde militaire successen.[1] Het prestige van het Staatse leger was dan ook groot en vanuit het buitenland werden gelukwensen verzonden als er weer eens een stad was ingenomen. De enorme productie aan prenten en kaarten onderstreepte de aansprekende overwinningen van het Staatse leger en vormen thans het bewijs dat de oorlog te land ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog bij kunstenaars even populair was als die ter zee.[2] De graveur, tekenaar en schilder maakten de heldendaden aanschouwelijk waar in dichtwerken en liederen slechts lof te lezen viel. Door de enorme productie aan prenten voorzien van verklaringen van de belangrijke momenten - soms zelfs met volledige verslagen van de gevechten - kon de bevolking toen, maar kunnen wij ook nu nog, kennis nemen van belangrijke wapenfeiten. Deze niet geschreven getuigenissen van het verleden - weliswaar gewaardeerd als decoratie en als ondersteunende illustratie van het reeds te boek gestelde - komen zeer dikwijls op de tweede plaats bij historisch onderzoek. Het is echter een vergissing te menen daarbij zonder de oude kaart als bron te kunnen. Voor inzicht in de geschiedenis en betrouwbaarheid van onderzoek schieten enkel woorden van geschreven en gedrukte bronnen, te kort.

Inleiding

In de verzameling van het prentenkabinet (onderdeel van de mediatheek van het Legermuseum), een collectie waarvan de belangrijkheid nog maar nauwelijks te overzien valt, bevindt zich een uitgebreide belegeringskaart die de verovering van 's-Hertogenbosch door Frederik Hendrik (1629) in beeld brengt. De bijzondere betekenis van deze kaart (uitgegeven 1631) ligt in het feit dat het een ooggetuigeverslag betreft van één der belegeraars, en dat het door zijn formaat en rijke decoratie gerekend kan worden tot de meest ambitieuze kaart die ooit van een beleg werd gemaakt. Bovendien is de kaart zeldzaam, volgens de literatuur zijn

er maar vier in Nederland. Hiernaast wordt echter het exemplaar in het Legermuseum niet genoemd. De laatste vermelding ervan was in 1850, toen het nog in het bezit was van het Ministerie van oorlog.[3] Na bijna anderhalve eeuw vergeten te zijn, kan de kaart in het Legermuseum thans weer tot één van de vijf exemplaren in Nederland gerekend worden. Hiermee heeft het Legermuseum - samen met het schilderij van Pauwels van Hillegaert (Frederik Hendrik bij de belegering van 's-Hertogenbosch) - fraai beeldmateriaal in huis van één der belangrijkste wapenfeiten van het Staatse leger tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Beschrijving

De kaart - vanwege zijn formaat door zes afzonderlijke koperplaten gedrukt (64.5 x 46 cm per plaat) - toont een zeer uitgebreid vogelvucht perspectief van de gehele belegering met een aantal details (afb. 1).[4] Een doorlopende gebloemde rand verbindt de zes platen tot één monumentaal geheel. Aan beide zijden van de kaart bevinden zich achttien afzonderlijke afbeeldingen - negen aan iedere kant - met daarop doorsneden en plattegronden van de versterkingen der stad en de omliggende fortificaties. Het ambitieuze karakter ontleent de prent voornamelijk aan de figuurpartij langs de onderrand, voorstellende troepenformaties, individuele soldaten, en burgers in opvallende kledij en houding. Bij de kaart behoort van origine een verklarende tekst (in drie bladen) met hierop het relaas van de strijd, opgetekend door ingenieur Theodoor Niels. Helaas ontbreekt deze.[5]

Het opschrift in kapitalen 'Expugnatio Sylvae-Ducis Ao 1629' (de inname van 's-Hertogenbosch) is buiten het beeldvlak boven de decoratierand geplaatst. Direct daaronder wordt het kaartgedeelte bekroond door de wapens van de Verenigde Nederlanden en van Frederik Hendrik. Het grote middenplan beslaat de topografische kaart van 's-Hertogenbosch en haar omgeving. Rondom de stad is de wijde circumvallatielinie zichtbaar - een keten kleine en grotere fortificaties verbonden met een doorlopende borstwering - aangelegd om een ontzettingsspoging van buiten te kunnen weerstaan. Hierbinnen ligt de contravallatielinie die tot doel heeft uitvallen van de belegerden tegen te houden. Van daar werden de approches (naderingsloopgraven) gegraven.[6]

Evident is dat makers van de kaart veel aandacht hadden voor het kampement te Vught, de verblijfplaats van Frederik Hendrik ten zuiden van de stad. Zeer nauwgezet zijn vanuit dit kamp de approches aangeduid richting de forten Isabella en St. Anthonis. Die lagen op een strategische plek op de zandruggen tussen de moerassen, van waaruit de stad makkelijk te naderen was. De beslissende strijd speelde zich dan ook hier af. Dit gebied was tevens het werkerrein van Niels, die als ingenieur verantwoordelijk was voor de aanleg van de loopgraven.

Op de achttien afzonderlijke afbeeldingen aan de zijkanten van de kaart zijn bijzonderheden betreffende belegerings- en vestingwerken nader uitgewerkt, zoals de dam in de rivier de Dommel, het profiel van de circumvallatielinie, een plattegrond van een hoornwerk, doorsnede en plattegrond van Fort Isabella enz. De vele technische en krijgskundige innovaties onder Maurits en Frederik Hendrik waren de aanleiding voor het ontstaan van een groot aantal kaarten en detailkaarten, vaak voorzien van apart gekaderde voorstellingen van speciale onderdelen van belegeringswerken.

De held Theodoor Niels

Als staflid van Frederik Hendrik had Niels de portefeuille 'fortificariën' toegewezen gekregen. Onder diens bevel had hij de belegering van Groenlo (1627) meegemaakt, waarvan hij twee belegeringsplannen ontwierp.' Bij 's-Hertogenbosch werkte hij samen met de vermaarde ingenieur Jan Adriaansz. Leeghwater, wiens molensysteem de geïnundeerde weilanden rond de stad droogmaalde. Naast hem was Niels de belangrijkste ingenieur tijdens dit beleg. In tegenstelling tot Leeghwater, die zijn metingen voornamelijk in het legerkamp uitvoerde, was

Niels dikwijls te vinden in de voorste linies. Hier lieten diverse ingenieurs het leven tijdens de uitoefening van de werkzaamheden aan de loopgraven. De carrière van Niels illustreert dit gevaar, dat het beroep van ingenieur met zich meebracht. In de nacht van 22 juni 1629 bijvoorbeeld lieten de Spanjaarden "...een mine springen, loer van de gallenen num. 115 overhoop vielen, in der dewelcke neffens andere, begraven lagh den ingenieur Niels, doch wierd gesalveert..."[8]

Terwijl de Engelsen uit het kamp van Frederik Hendrik bezig waren met een galerij bij de halve maanstelling voor Fort St.Anthonis, lieten de Spanjaarden een mijn ontploffen. Ingenieur Niels die in de galerij daarnaast aan het werk was, raakte bedolven onder de brokstukken van de ineenstortende tunnel. Over dit voorval vertelt een contemporaine bron dat Niels, reeds dood gewaand, levend werd ontdekt omdat hij zijn hoofd en armen boven de puinhopen wist uit te steken. Pas nadat het zand van zijn hoofd werd afgepoetst werd hij herkend. Met enkel een verwonding aan zijn rechtersoet kwam hij - zo schreef men - als een held te voorschijn en werd beloond met een grote reputatie.[9] In de verantwoording van het tekstgedeelte verontschuldigt Niels zich voor zijn 'kwetsuur' die hem zeer hinderde bij het opschrijven van het verloop van de strijd. Zijn heldenrol was ongetwijfeld een belangrijke factor in het ontstaan van de kaart, aangezien dit tot de verbeelding sprak van de potentiële koper.

Vier jaar later sneuvelde Theodoor Niels tijdens een offensieve actie bij Rijnbeek (1633).[10]

Verslaggeving

De aangebrachte nummering op de kaart duidt op het informatieve karakter. Het verwijst naar belangrijke handelingen en specifieke gebeurtenissen.

De kaart laat het moment van handeling zien tussen 26 juni en 3 juli 1629. Dit was de fase tijdens het beleg waarin graaf Hendrick van den Bergh met zijn Spaanse troepen pogingen ondernam 's-Hertogenbosch te ontzetten. De belangrijkste aanvallen van het ontzettingsleger zijn verbeeld aan de linkerzijde van de kaart (bij nr. 118). Op 26 juni kreeg kolonel Diesdorf opdracht met 3.000 man het kampement van Frederik Hendrik te Vught aan te vallen (nr. 124). Dat is rechts op de kaart zichtbaar, terwijl troepenformaties moeizaam door ondergelopen weilanden waden. Het was niet zonder reden dat juist voor deze fase gekozen werd. De hele onderneming liep uit op een smadelijke nederlaag voor de Spanjaarden. Van den Bergh werd uiteindelijk wegens zijn familiale banden met Frederik Hendrik (neef van de stadhouder) van verraad beschuldigd.

Een groot aantal verklarende nummers is geconcentreerd in het gebied waar Niels zelf in actie kwam. Het betreft gebeurtenissen waar hij ooggetuige van was of waar hijzelf deel aan had. Bij nr. 121 ziet hij hoe "...Vereycke, ritmeester van den vyandt het hoofd met een canon word afgeschoten." En op 19 augustus is hij getuige dat luitenant kolonel Edward Vere "... naecht hij Sijn Excellentie aengewese hadde hoe verre hij met die sapperinghe was gekhomen, nemende Sijn afscheyt worde in sijn hoofd geschote loer hij twee dagen loer nae stierf." Bij nr. 115 spreekt hij over zijn eigen redding in de derde persoon: "... den ingenieur Niels, doch wierd gesalveert."

Specifieke interesse van Niels blijkt uit het noemen van het voorwerp, dat de heer Stakenbrouck en de Hertog van Bouillon vonden na het beleg van Eindhoven (nr. 128)[11] Het was een speciaal soort mijn waarmee de vijand van plan was de dammen te laten springen.

Alhoewel niet duidelijk is of het ook bij 's-Hertogenbosch werd gebruikt achtte hij het blijkbaar interessant genoeg om te noemen. De op de voorgrond liggende, opengebroken mijn waar kruit uitloopt en de vluchtende vijand duiden in ieder geval op het mislukken van de actie, waarmee Niels mogelijk refereerde aan een voorval tijdens het beleg van Eindhoven.[12]

Met dit soort verslaggevang, één die voortkwam uit persoonlijke ervaringen en interesse, onderscheidde Niels zich van de meer officiële berichtgeving van zijn tijdgenoten Jacques Prempart en Robbert van Voorne.

Figuurpartij

Het ambitieuze karakter van de prent komt voornamelijk tot uiting in het decoratieontwerp van figuurtekenaar Adriaan van de Venne. Van de Venne die in de eerste helft van de 17e eeuw een belangrijk genre-ontwerper was, bekleedde de gehele onderrand met rijk uitgedoste, en volgens de laatste mode geklede figuurtypen.

Midden onder houden Mars en een riviergod de kaart van 's-Hertogenbosch vast. De aanwezigheid van Mars als verpersoonlijking van de kracht van het Staatse leger onder Frederik Hendrik, verwijst naar het militaire belang van de behaalde overwinning. Niet zonder reden laat Van de Venne Mars neerkijken op de ruitergroep aan de linkerzijde van de kaart, die het ontzettingsleger van Hendrick van den Bergh voorstelt dat na enkele schermutselingen op de Vugtherheide onverrichter zake moest vertrekken (afb. 2). De riviergod staat voor het belangrijke aandeel van de binnenwateren en rivieren tijdens het beleg, enerzijds als 'natte verdediging' voor de Spanjaarden, anderzijds betekenden de binnenwateren grote mobiliteit voor het Staatse leger.

De prins zelf is in de groep aan de rechterzijde weergegeven op een steigerend paard, omgeven door zijn staf (afb. 3). Zijn figuur krijgt extra nadruk doordat hij als enige uit het gevolg zijn hoofd naar de toeschouwer heeft gewend. Van de Venne koos hier voor het moment waarop de prins met zijn troepen richting het legerkamp te Vught rijdt. Het laten zien van dit weinig enerverende tafereel was wellicht politiek bepaald.

Onder druk van de Staten-Generaal was hij als stadhouder vaak gedwongen zijn eigen, gematigde, inzichten te conformeren aan de harde politiek ten opzichte van de Spanjaarden. Dit kwam vooral tot uiting na de inname van 's-Hertogenbosch, toen zijn welwillende houding jegens de overwonnen en - die een vrije aftocht kregen - bij het stellen van de vredesvoorwaarden praktisch genegeerd werd. Omdat de kaart een staatsopdracht betrof koos Van de Venne daarom niet het moment van de vrije uittocht van de 'gehate' jezuiten en het Spaanse garnizoen onder leiding van Anthonie Schets van Grobbendonck. Rechts op de voorgrond tekende hij zichzelf temidden van degene die betrokken waren bij de kaartproductie (afb. 3). Van de Venne kijkt met vederpen in de hand de toeschouwer aan. Dit moet opgevat worden als de 'niet geschreven' signatuur van de kunstenaar en als uitnodiging getuige te zijn van de roemrijke overwinning te 's-Hertogenbosch. Niels zit met passer in de hand op een kaart te meten. Naast hem ligt een schets waarop een approche te herkennen is. De staande heren aan weerszijden zijn medekunstenaars Savery en Van Berckenrode. De individuele figuren zijn voornamelijk nieuwsgierige burgers. De mannen met spaden vertegenwoordigen de arbeiders - onder dwang gemobiliseerde boeren die werden ingezet om dijken rondom de stad aan te leggen. Het overige publiek laat zich vermaken door het schouwspel. Toen bekend werd dat de 'noyt gewonne stad' gevallen was, stroomden drommen belangstellenden toe om de gedenkwaardige plaats te bezichtigen. Onder hen bevonden zich edellieden uit heel Europa omdat een belangrijk wapenfeit als dit een schouwspel was dat men moest zien en waar men gezien moest worden.

Als exclusief illustrator van de werken van Jacob Cats had de calvinistische moraal een grote invloed op de genrefaerelen van Van de Venne. Deze invloed is terug te vinden in de figuurpartij op de kaart, waarin het verschil tussen goed en kwaad tot uiting komt. Aan de rechterzijde is het kamp van de Staatsen, waar een euforische stemming heerst. Aan de linkerzijde dat van de Spanjaarden waar Van de Venne het genre in het bijzonder aanwendde ten nadele van de vijand. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in het omver lopen van kinderen en de tot wanhoop gedreven, vluchtende soldaten. Een zoetelaarster met kind in de armen wordt

door hen achtergelaten (afb. 2). Zij betreft de toeschouwer, omdat zij ons aankijkt, bij alles wat mis gaat aan Spaanse zijde. Details op de voorgrond verwijzen nogmaals naar de hopeloze situatie en slechte aard van de katholieken. De brandende lont die nergens meer toe leidt - zoals de aanwezigheid van de Spaanse troepen bij 's-Hertogenbosch - en de pijp waarvan het gebruik in de 17e eeuw symbool stond voor een zondig leven, en hellevuur beloofde aan ieder (lees de Spanjaarden) die de verleiding niet kon weerstaan.

Het gebruik van een figuurpartij als toneel voor het ventileren van propaganda en moraliserende opvattingen was in de 17e eeuw meer regel dan uitzondering. Om het besef bij het publiek te benadrukken van de idee van de zondige Spanjaard werd gebruik gemaakt van makkelijk toegankelijk beeldmateriaal.

Voor hen was het niet belangrijk dat dit in deze context weinig te maken had met een werkelijke oorlogssituatie. Het ging erom dat het beeld van een belegeringssituatie werd geschetst, de invulling was louter een kwestie van decoratie. Een mooie illustratie hiervan is het drietal 'wufte' piekeniers dat, terwijl strijdgewoel in volle gang is, uitgebreid voor de toeschouwer poseert.

De Kaartmakers: Adriaen van de Venne, Salomon Savery en Balthasar Florisz. van Berckenrode

Het maken van een kaart van deze afmeting en allure was een hele onderneming die niet zomaar plaatsvond. Reden tot opdracht door de Staten-Generaal was uiteraard de prestigieuze overwinning op de Spanjaarden. Daarnaast moet het de Staten-Generaal dwars hebben gezeten dat inmiddels diverse fraaie kaarten van het beleg waren uitgekomen, maar niet één in rechtstreekse opdracht van de Staat. Het was een Franse edelman als ingenieur in dienst van de koning van Zweden, die in een publicatie over het beleg melding maakte van het feit dat het publiek nog maar weinig te zien had gekregen van de glorieuze overwinning te 's-Hertogenbosch.[13] De Staten-Generaal bepaalden dan ook dat de productie geheel in eigen handen gehouden moest worden. Aan een ingenieur uit het eigen leger werd de opdracht toegekend en een officiële staatsdrukker moest de kaart uitgeven. De verkoop geschiedde eveneens vanaf eigen terrein. Naast de weduwe van de inmiddels overleden uitgever Van Wouw, mocht de kaart alleen bij Barent Langmes verkocht worden, boekverkoper in de grote zaal op het Binnenhof.[14]

Dat Adriaen van de Venne opdracht kreeg het decoratieschema te ontwerpen was geen toeval. Ter meerdere glorie van Frederik Hendrik had hij reeds diverse portretten en triomfen gegraveerd, platen die door de Staten-Generaal waren aangekocht. Echter nog duidelijker liet hij zijn bewondering voor de stadhouder blijken door zichzelf te laten figuren in zijn grote triomf bij 's-Hertogenbosch. Als belangrijkste kunstenaar in de kaartproductie had hij vermoedelijk een grote hand in de keuze voor Salomon Savery als graveur van zijn figuurpartij. Savery, een belangrijk kunstenaar van genrefiguren in zijn tijd, was uitermate geschikt de figuurpartij van Van de Venne in het koper te brengen. Waar graveurs normaal gesproken diverse correcties uitvoerden ten aanzien van de voortekening, volgde Savery nauwgezet het ontwerp van Van de Venne. Op een originele tekening zijn nog duidelijk sporen van het 'doorgriffelen' te herkennen, de wijze waarmee lijnen van het ontwerp werden doorgedrukt op de plaat alvorens het met de burijs in het koper te graveren.

Ontwerptekeningen dienden als werkmateriaal in het atelier van de graveur en werden veelal na gebruik weggegooid. Het is dan ook bijzonder dat de voortekening van één der platen bewaard is gebleven.[15]

Het topografische kaartgedeelte werd in het koper gebracht door Balthasar Florisz. van Berckenrode. Van Berckenrode was als landmeter in dienst van de Staat en had reeds meerdere kaarten op zijn naam staan. De kaart van 's-Hertogenbosch was echter z'n eerste prestigieuze opdracht. Om aan de verwachtingen te kunnen voldoen riep hij de hulp in van

zijn broer Cornelis, die inmiddels zelf twee belegeringskaarten van 's-Hertogenbosch had afgeleverd. Cornelis maakte naar aanleiding van de metingen van Niels een toepasbare tekening voor Balthasar.[16] In 1637 stond Balthasar Florisz zelf als uitgever aan de basis van een grote belegeringskaart van Breda, een kaart die sterk doet denken aan de kaart van 's-Hertogenbosch.

Het beleg in de prentkunst

Het beleg en de belegeringswerken rondom 's-Hertogenbosch zijn vastgelegd in een aantal uiterst gedetailleerde kaarten, die het mogelijk maken de strijd in grote lijnen te reconstrueren. Deze prenten vonden hun weg naar beroepsmilitairen en ingenieurs over heel Europa, zodat zij zich op de hoogte konden stellen van de meest recente vernieuwingen op hun vakgebied. Voor deze prenten dienden de gravures van Jacques Prempart veelal als uitgangspunt. Deze Franse edelman - eveneens aanwezig tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch - publiceerde in 1630 een gedetailleerde beschrijving van de strijd, geïllustreerd met een grote kaart van de gehele belegering en een aantal detailkaarten[17] Ook schilders, waarvan het echter zeer de vraag is of zij de belegering wel met eigen ogen hebben aanschouwd, maakten er handig gebruik van. Fortificaties op de schilderijen die Pauwels van Hillegaert van het beleg maakte - waarvan één aanwezig in het Legermuseum - blijken nauwkeurige perspectivische weergaven te zijn van de kaarten van Prempart. Uitgevers als Hendrik Hondius en Claes Jansz. Visscher gebruikte zijn vindingen eveneens voor eigen kaartproductie. Een extra decoratieschema was kostbaar en paste bovendien niet in de traditie van de belegeringskaart, waarbij het primair ging om geografische, historische en militaire aspecten.

De kaart van Niels en Van de Venne moet daarentegen voornamelijk beschouwd worden als propagandamateriaal waarmee de jonge Republiek zich bij vriend en vijand manifesteerde als krachtige mogendheid. Het enorme formaat en een voor die tijd pretentief decoratieschema werd gehanteerd om de toeschouwer te imponeren. Kunsthistorisch kunnen we spreken over een relatief nieuw ontwerp binnen de traditie van de belegeringskaart. Een relatie kan gelegd worden met de belegeringskaart van Breda (1627) die de kunstenaar Jacques Callot (1592-1635) twee jaar eerder had ontworpen. Hij introduceerde het decoratieschema.[18] Hiermee was de belegeringskaart niet primair beeldrager van militaire innovaties, maar kreeg het een duidelijk verhalend aspect. Deze ontwikkeling kan niet los gezien worden van de enorme vraag aan het begin van de 17e eeuw naar figuratieve kunst, met het genretafereel als belangrijkste onderdeel. De belegeringsprenten van Callot en Van de Venne legden de basis voor de rijk gedecoreerde oorlogskaart uit de late 17e en 18e eeuw.

Deze monumentale kaarten - op linnen gemonteerd en voorzien aan boven- en onderkant van stokken - werden als schilderij opgehangen in huiskamers van de burgerij. Thans is het exemplaar van het Legermuseum de enige van de vijf kaarten die - volgens oude wijze - op linnen is bevestigd, waardoor het mogelijk is de kaart in zijn volle glorie te aanschouwen.

NOTEN

1. Gravures in J. de Gheyn, Wapenhandelinghe van roers, musquetten ende spiesen, achtervolgende de ordre van sijn excellentie prince van Orangie, grave van Nassau etc (...) (1607) en J.J. Orlers, Den Nassauschen Lauren-trans (...) (1610). Voor prenten van Van de Venne van Frederik Hendrik en zijn overwinningen zie bijvoorbeeld de gravures van Frederik Hendrik als overwinnaar door Willem Akersloot en Crispiaan van Queborn naar Van de Venne.
2. Nog steeds zijn sommige historici van mening dat in de Gouden Eeuw de strijd ter zee veruit de meeste belangstelling zou hebben genoten (zie bijvoorbeeld Simon Schama, *The Embarrassment of Riches, An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*). Mocht deze opvatting in zijn algemeenheid van toepassing zijn op de 17e eeuw, zeker is dat deze niet geldt voor de periode van de Tachtigjarige Oorlog, toen Maurits en Frederik Hendrik hun aansprekende overwinningen behaalden.
3. In 1850 schrijft de heer J.C.J. de Jonge in zijn aantekeningen over 'het beleg van 's-Hertogenbosch', dat de secretaris-generaal van het Departement van oorlog - F.A.L. Ridder van Rappard - de kaart welwillend aan hem afstond ter reproductie. Zie: J.C.J. de Jonge, *Geschiedkundige aantekeningen over het Beleg van 's-Hertogenbosch*, uitgegeven ter gelegenheid van de Maskerade der Leidse Studenten 1850 (Leiden 1850) bijlage. De andere kaarten liggen in Amsterdam, Rijksprentenkabinet; Leiden, Universiteitsbibliotheek (collectie Bodel-Nijenhuis); Dordrecht, Museum Simon van Gijn; en Rotterdam, Atlas van Stolk.
4. Literatuur waarin de kaart wordt beschreven dan wel is afgebeeld: De Jonge, *Geschiedkundige aantekeningen*, bijlage A (reproductie). - F.J.G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatsche Leger, 1568-1795*, deel IV (Breda 1918), reproductie. - J.J. Poelhekke, J.B. Kist, e.a., *Het Beleg van 's-Hertogenbosch in 1629*, *Tentoonstellingscatalogus Noordbrabants Museum* (3 juni-19 augustus 1979) ('s-Hertogenbosch 1979) afb.28. - M. Royalton-Kisch, *Adriaen van de Venne's Album in the Department of Prints and Drawings in the British Museum* (London 1988) afb. 63 en 64. - J.F. Heijbroek, M. Schapelhouman e.a., *Kunst in Kaart, decoratieve aspecten van de cartografie* (Amsterdam 1989) 71-72.
5. Verklaringhe deser caerte van 't beleg van 's-Hertogenbosch met een kort verhael van 't gheen in 't selve notabels is gephasseert (II bladen). Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL), Collectie Bodel-Nijenhuis, kaart nr. 121, portefeuille 5.
6. Zoals blijkt uit de verklarende tekst. Zie: UBL, Bodel-Nijenhuis, Blad II, kolom 4.
7. De Jonge, *Geschiedkundige Aantekeningen*, 135-138. - D. de Vries, *Kaarten aszet geschiedenis 1550-1800. Een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel-Nijenhuis* (Den Haag 1989) 80.
8. Idem.
9. D. Heinsius, *Histoire du Siege de Bolduc* (...) (Amsterdam 1631) 86.
10. Ten Raa, *Staatsche Leger*, deel IV, 347.
11. UBL, Bodel-Nijenhuis, blad II.
12. J. Prempart, *Verhael oft Corte beschrijvinghe* (...) 's-Hertogenbosch (Amsterdam 1630). - R. van Voorne, *Diarum Obsidionis* ('s-Hertogenbosch 1629).
13. Prempart, *Verhael*, 3.
14. UBL, Bodel-Nijenhuis, blad III.
15. De ontwerp-tekening van Van de Venne ligt in het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit Leiden (inv. nr. 2470).
16. *Oud Holland I*, 'De familie Van Berckenrode' (1883) 37-48.
17. Prempart, *Verhael*.

18. F. Muller, De Nederlandse geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten (...), deel I. (Amsterdam 1863-1870) nr. 1512.